

GÜNÜMÜZ İMAM-MÜEZZİN İLİŞKİSİNE ÖRNEKLİĞİ AÇISINDAN HZ. PEYGAMBER İLE MÜEZZİNİ BİLÂL-İ HABEŞÎ ARASINDAKİ İLETİŞİM THE COMMUNICATION BETWEEN THE PROPHET MUHAMMAD AND MUAZZIN BILAL AL-HABASHI AS A MODEL FOR TODAY'S İMAM- MUAZZİN RELATIONSHIP

Geliş Tarihi: 13.11.2019 Kabul Tarihi: 25.02.2020

✉ RECEP ERTUĞAY

DR. ÖĞR. ÜYESİ

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0001-7289-0338

receptugay@hotmail.com

ÖZ

Ülkemizde din hizmetleri resmî olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından; 'Müftü', 'Vaiz', 'Murakıp', 'Kur'ân Kursu Öğreticisi', 'İmam', 'Müezzin-Kayyim', 'Aile Danışmanı' vb. görevliler tarafından yürütülmektedir. Bu görevlilerden halkla en fazla iletişim içerisinde olanlar imamlar ve müezzinlerdir. Sürekli göz önünde bulunmaları nedeni ile imam-müezzin arası ilişkiler, cemaat tarafından yakından izlenmektedir. Bu sebeple imam-müezzin arası iletişimin sağlıklı olması son derece önemlidir. Zira bu iletişim, kürsüde mihrapta ve minberde söylenenleri test etme niteliğine sahiptir. Ayrıca imam ve müezzin, din hizmetlerinin ve din görevlilerinin halka dönük yüzüdür. Dolayısıyla imam-müezzin ilişkisi din görevlileri hakkında olumlu/olumsuz kanaat oluşturabilecek özelliktedir. İmam-müezzin arası ilişkilerde olumsuz örneklerle rastlanmaktadır. Bu makalede Hz. Peygamber (s.a.s.) ile Hz. Bilâl (r.a.) arasındaki iletişim imam-müezzin özelinden/penceresinden değerlendirilecektir. Çalışma genel olarak meslekî dayanışmaya özel olarak da imam-müezzin arası ilişkiye örnek olması amacı ile hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Görevlisi, İmam, Müezzin, Cami, İletişim, Hz. Bilâl.

ABSTRACT

Religious activities in Turkey are carried out by officials such as "Mufti", "Preacher", "Qur'anic Course Teacher" "Imam", "Muazzin", "Family Counselor" etc., assigned by the Presidency of Religious Affairs (Diyanet). Among these officials, imams and muazzins are the ones who are in closest relations and communication with the public. The relations between imams and muazzins are closely monitored by the community as they are constantly in the public eye. For this reason, it is extremely important that there is a healthy communication between imam and muazzin since this communication has the quality to test what is preached in the mihrab and pulpit. In addition, the imam and muazzin are the showcases of religious services and religious officials. Therefore, the relationship between the imam and muazzin could cause positive / negative opinion about religious officials. Negative examples are observed in the relations between imam and muazzin. Although these negativities cannot be completely eliminated, they are expected to be reduced to minimum. In this article, the communication between the Prophet and Bilal will be evaluated within the framework of imam-muazzin relationship to set an example for Professional solidarity.

Keywords: Religious Official, Imam, Muazzin, Mosque, Communication, Bilal al-Habashi.

THE COMMUNICATION BETWEEN THE PROPHET MUHAMMAD AND MUAZZIN BILAL AL-HABASHI AS A MODEL FOR TODAY'S IMAM-MUAZZIN RELATIONSHIP

SUMMARY

Mosques are indispensable places of our religious life. What makes mosques meaningful is its community. Imams and muazzins are the people who unite the mosque with the community and the neighborhood, and make it the center of life.

Imams and muazzins address the minds with the prayers in the mihrab, the sermons and preaches in the pulpit, the salas and adhans in the minarets, and invite people to be in contact with people, the environment and Allah.

One of the elements in which the invitation language is reflected to the community is the communication between imam and muazzin. It can be said that what is reflected through their relationship is more effective than what is preached from the mihrab and pulpit. This relationship is always in front of the community. While what is reflected from the mihrab is “lisan-ı kâl” (the message one gives by their words), those reflected by the compassion or hatred of muazzin-imam stand out as “lisan’ı hâl” (the message one gives by their behaviors). Their relationship is in a sense a “test of sincerity” of what is said in the pulpit. Therefore, their relationship, solidarity, respect, conversation, socialization, friendship, success and ability to work together are of high importance.

Researches indicate that there is a direct relation between the reputation of the person in communication and the audience’s change of attitude. The message from a highly respected person can be more easily accepted by the listener. The credibility of the religious officials as the source of religious services, particularly the imam and muazzin, depends on their reliability, competence, dignity, popularity, objectivity, sincerity, and consistency.

If an imam or muazzin behaves impatiently, disrespectfully or unfairly while on the other side talking about such values as patience, kindness, forgiveness, right, love, unity, peace, nationality, the community may easily feel it and distance themselves from not only the imam and muazzin but also from from the mosque or even all religious officials. Because their relationship is in a position to affect people’s opinions and trust in religious officials.

At this point, this article has been prepared with the objective to be beneficial in terms of the communication between the Prophet Muhammad as an imam(saw) and muazzin Bilal Habashi (ra), by setting an example of this relationship and its reflections on the community.

It is understood that there was a sincere relationship between them based on

compassion, respect, and cooperation.

Bilal was always with the Prophet. We observe that the Prophet shared duties with Bilal, and preferred him when he was in search for someone to assign a duty. We witness that he had heart to heart talks with Bilal and protected him. We comprehend that the Prophet was prioritizing Bilal on especially masjid-centered activities, collaborated with him and gave him significant duties from dividing the booty to people to important works regarding treasury and organizing charity activities.

We learn that the Prophet prioritized him while choosing a deputy instead of himself, empowered him for directing other duties.

It is also noteworthy that the Prophet complimented Bilal on many occasions. It can be said taking into account many hadiths stating the meaning and importance of being muazzin that he would compliment being muazzin in general sense, and Bilal in particular, as he was identified with his duty as a muazzin.

In addition to the general compliments, we also see special compliments of the Prophet Muhammad to Bilal such as “What a beautiful person Bilal is. He is the master of the muazzins.”

As mosque officials, imams and muazzins should be aware that while they are trying to ensure calmness in the mosque for a peaceful worship, their negative attitudes and behaviors towards each other prevent the communication in the mosque and have serious consequences such as destroying the peaceful environment.

Their relationship cannot be hidden from the community. Having a good relationship will have a positive effect on the community’s commitment to the mosque.

Bilal acted with the Prophet as much as possible both inside and outside the mosque. The Prophet ensured that Bilal was actively involved in the activities he carried out inside and outside the mosque, and gave priority to him.

As in their example, imams and muazzins should act together at least in the mosque-centered activities, should support each other, develop a sincere dialogue, and have a relationship based on love and respect. They should motivate each other with an encouraging style, take an approach that will honor one another both in the presence and absence of the community, and should strive to use a heartfelt language.

GİRİŞ

Kur’ân-ı Kerim’in ele alıp bizlere rehberlik ettiği konulardan birisi de insanlar arası ilişkilerdir. Hz. Peygamber, Kur’ân-ı Kerim’de teorik olarak yer alan bu ilişkileri, anlatmak, yaşamak ve yaşatmak için gönderilmiştir. Onun sünneti bu ilkelerin, teoriden pratiğe yansıtılmasının yolları, yöntemleri, canlı ve can alıcı örnekleridir.

Hz. Peygamber, “Allah’tan bir rahmetle muhataplarına şefkatle davranmış” (Âl-i İmran 3/159.), “Mümin ülfet eden ve kendisi ile ülfet edilendir. Ülfet etmeyen ve kendisi ile ülfet edilemeyen kimsede hayır yoktur.”¹ buyurmuştur. Ümmetini de “elinden ve dilinden kimsenin incinmediği”, “temiz yiyecekler yiyen, temiz yerlere konan ve konuştuğu dalı incitmeyen, içtiği suyu bulandırmayan bal arısı”² gibi olmaya davet etmiştir.

Bugün bu davetin muhatapları bütün Müslümanlar olmakla birlikte en başta din görevlileridir. Din görevlilerinin temel vazifesi, insanlar arası ilişkileri Allah’ın -celle celâlüh- vahyi ve Rasûlü’nün -sallahü aleyhi ve sellem- sünneti çerçevesine taşımaya davet etmektir. Bu davet, özel olarak camide -minberde, kürsüde, mihrapta- genel olarak da caminin dışında -çarşıda, pazarda, dükkânda, evde, bahçede, caddede, sokakta...- yapılmaktadır.

Davet dilinin cemaate yansıdığı en önemli kaynak imam ve müezzindir. İmam-müezzin arası iletişimden aksedenlerin, kürsüden, mihraptan ve minberden anlatılanlardan daha etkili olduğu söylenebilir. Bu ilişki her daim cemaatin gözü önündedir. Kürsüden yansıyanlar “lisan-ı kâl”³ iken müezzin-imam birliktelik veya ayrılığından yan-

¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaûdî, Adil Mürşîd (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1416), 17: 106.

² “...إِنَّ مَثَلَ الْمُؤْمِنِ لَكَمَثَلِ النَّحْلَةِ أَكَلَتْ طَيْبًا وَوَضَعَتْ طَيْبًا وَوَقَعَتْ فَلَمْ تُكْسِرْ وَلَمْ تُفْسِدْ...” Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11: 457.

³ Söz, laf, lakırdı. Nevin Kardeş, v.dğr., “lisan-ı kal”, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Millî Eğitim Basımevi Yayınları, 1979), 2: 1495.

sıyanlar “lisan”ı hâl”⁴ olarak öne çıkmaktadır. İmam-müezzin ilişkisi bir bakıma kürsüde ve minberde söylenenlerin samimiyet testi niteliğindedir. Bundan dolayı imam-müezzin arası sohbet, dayanışma, hürmet, muhabbet, kaynaşma, ülfet ve birlikte iş yapabilme başarısı ehemmiyet arz etmektedir.

Şüphesiz bugün insanlık, çok sayıda faktörün toplum hayatını derinden etkilediği, köklü değişikliklerin insan hayatını neredeyse her gün yeniden şekillendirdiği bir zaman dilimini idrak etmektedir. Değişimle birlikte değerler çatışması yaşanmakta, insan ilişkileri daha karmaşık bir hâl almakta ve toplum gittikçe kendi kültürüne yabancılaşmaktadır. Toplum yabancı etkilere karşı ayakta tutan dinamiklerin devamı, irşat vazifesiyle görevli olan din görevlilerinin çok değerli hizmetleriyle mümkün olabilir. Zira onlar, yaptıkları çalışmalarla manevi dinamiklerin ayakta kalmasını sağlamakta; aynı zamanda, toplumun sahip olduğu manevi kimlik ve kültürün inşasında sessiz mimarlar olarak çok önemli bir vazifeyi ifa etmektedirler. Din görevlileri, toplumun hemen her kesiminden onlarca insanla muhatap bulunmakta ve onlara, erdemli bir müslümanın nasıl olması gerektiğini anlatmaktadırlar.⁵

Müftü, vaiz, imam-hatip, müezzin-kayyım, vb. din görevlileri hedef kitlede dini tutum ve davranışlar geliştirmeye veya var olanı pekiştirmeye çalışırken dinî iletişimde bulunmaktadırlar. İletişim sürecinin; ‘kaynak’, ‘alıcı’, ‘mesaj’, ‘ortam’ ve ‘yansıma’ gibi unsurları bulunmaktadır. “Kaynak”, iletişim sürecini başlatan ve mesajın kendisinden yayıldığı unsurdur. Muhatap kitle, “alıcı”; kaynaktan alıcıya gönderilenler, “ileti”/“mesaj”; alıcıdan kaynağa geri dönenler ise “yansıma”/“dönüt” olarak adlandırılmaktadır. Mesajın, kaynaktan alıcıya ulaşmasını sağlayan fiziki ya da teknik yollar “oluk”, iletişim sürecini etkileme niteliği olan ve iletişim içinde bulunan kişi, nesne ve olayların tümü de “iletişim ortamı” olarak tanımlanmaktadır.⁶

Yapılan araştırmalar, iletişimde bulunan kişinin saygınlığı ile dinleyiciye meydana gelen tutum değişikliği arasında doğrudan bir ilişkili olduğunu göstermiştir. Saygınlığı yüksek olan bir kişiden gelen ileti, muhatap tarafından daha kolay kabul edilebilmektedir.⁷ İnsanlar, güvenilir şahsiyetleri algılamaya, anlamaya, anlamlandırmaya ve kabule daha hazırdırlar. Dolayısıyla inanılır kaynaklardan gelen mesajlar, alıcılarda istenen istikamette duygu, düşünce, bilgi, kanaat, tutum ve davranış değişikliği meydana getirme konu-

⁴ Bir kimsenin halinden, duruşundan anlaşılan şey, hal dili. Kardeş, v.dğr., “lisan-ı hal”, 3: 1861.

⁵ Şirin Gül, “Davranış Bilimleri Açısından Etkileyici İletişim ve Unsurları”, *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 1-3.

⁶ Ahmet Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim* (Rize: STS, 2010), 13-23.

⁷ Suat Cebeci, “Din Eğitimi ve Din Hizmetlerinde İletişim”, *Din Eğitimi ve Din Hizmetlerinde Rehberlik* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), 165.

sunda etkili ve başarılı olmaktadır. Din hizmetlerinde kaynak konumunda olan din görevlilerinin, konumuz itibarıyla imam ve müezzinin inanırlılığı; güvenilirliklerine, uzmanlıklarına, saygınlıklarına, sevilirliklerine, tarafsızlıklarına, samimiyetlerine ve tutarlılıklarına bağlıdır.⁸ İmam müezzin arası ilişkiler bu sayılan niteliklerin test edildiği önemli bir alandır. İslâm'ı anlatmak durumunda olanlar, özellikle de imam ve müezzinler meslekî temsil noktasında hassasiyet içerisinde bulunmak mecburiyetindedirler.⁹

Bu nedendir ki din hizmetiyle görevli olanların üstlendikleri vazife çok önemli ve bir o kadar hassas ve zordur. Din görevlisinin temel amacı, inancını davranış hâline getirebilmiş, ahlakî olgunluğa sahip bireylerden müteşekkil bir toplum oluşumuna katkı sağlamak, hatta önderlik etmektir.¹⁰ Bu noktada her daim cemaatin önünde olan imam-müezzin arası iletişim önem arz etmektedir.

Sabırdan, nezaketten, aftan, haktan, sevgiden birlikten, barıştan, ülfetten bahseden bir imam ya da müezzin, birbirlerine karşı sabırsız, nezaketsiz, haksız tutumlar içerisine girmişse bunu cemaat tez zamanda hissedebilir, imam ve müezzin, dahası camiden hatta bütün din görevlilerinden uzaklaşabilir. Çünkü imam ve müezzin ilişkisi insanların din görevlileri ile ilgili kanaatlerine, güven ve itimatlarına etki edecek konumdur.

İmam ve müezzin, özel olarak; minberde, mihrapta, kürsüde, mahfilde genel olarak camide ve çevresinde cemaatle sürekli iletişim halindedir. Caminin aktif görevlileri olarak imam ve müezzinle cemaat arasındaki iletişimde kürsü, mihrap, minber, mahfil birer oluk hükmündedir. Cami ve çevresi imam ve müezzinin cemaatle etkileşimde olduğu bir iletişim ortamıdır.

İletişimin istenilen şekilde gerçekleşmesini engelleyen her türlü etken, bir iletişim engelidir. Bir başka ifadeyle mesajın iletimine ya da alıcıya ulaşan mesajın doğru algılanması ve anlamlandırılmasına mâni olan her şey, “gürültü”/“engel” olarak adlandırılır. Gürültünün olduğu yerde sağlıklı iletişim imkânı azalırken bıkkınlık artmaktadır. Gürültü ya da engeller bazen kaynaktan, bazen kanaldan, bazen alıcıdan, bazen de iletişim ortamından kaynaklanabilir¹¹ Yüz yüze yapılan iletişimde ortamın gürültülü, havasız, soğuk, aşırı sıcak vb. oluşu, etkin iletişimi engelleyen fiziksel faktörlerdir. Bu tür engellerin giderilmesi ve arızaların tamiri nispeten kolaydır. Önemli olan sosyo-psikolojik engellerdir.¹² Kaynağın tutum ve davranışları söyle-

⁸ Halil Altuntaş, “Din Görevlilerinin İşlevsel Açından İletişim Metodları”, *Diyanet İlmî Dergi* 44/1 (Mart 2008): 146; Gül, “Davranış Bilimleri Açısından Etkileyici İletişim ve Unsurları”, 180-183.

⁹ Altuntaş, “Din Görevlilerinin İşlevsel Açından İletişim Metodları”, 48.

¹⁰ Altuntaş, “Din Görevlilerinin İşlevsel Açından İletişim Metodları”, 49.

¹¹ Recep Tayfun, *Etkili İletişim ve Beden Dili* (Ankara: Nobel Yayınları, 2007), 17.

¹² Eren Erol, *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*, 5. Baskı (İstanbul: Beta Yayınları, 1998), 283.

diklerinin aksi istikametinde olursa, bu tutumlar, davranışlar ve tercihler birer gürültü hüviyeti kazanacak ve iletişimi engelleyecektir. İmam-müezzin arası ilişki sağlıklı olmadığı takdirde bu durum, cemaatin camiyle, din görevlileri ile hatta İslâm ile iletişimini ciddi şekilde engelleyen sosyopsikolojik bir gürültü olacaktır.

İmam-müezzin arası ilişkide kendini gösteren ülfet ve muhabbet dilinin, camiye ve cemaati ısıttığını oradan da bütün bir mahalleyi kuşattığı görülmektedir. Güzel örneklerin yanında üzüntü verici olaylara da şahit olunmakta birbirine dargın, biri diğerini görmeye dahi tahammül edemeyen hatta kavgalı olan, müezzin-imam ilişkilerinin varlığı da duyulmakta, bu durumun camide soğuk ve donuk bir hava oluşturduğu da müşahade edilmektedir.

Bu noktada bir imam olarak Hz. Muhammed -sallahü aleyhi ve sellem- ile müezzin Hz. Bilâl-i Habeşî -radiyallâhu anh- arasındaki iletişime, muhabbet ve ülfete, dayanışmaya ve tercih edilen üslûba bakmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu çalışmada “Günümüz İmam-Müezzin ilişkisine örnekliliği ve cemaate yansımaları açısından Hz. Muhammed -sallahü aleyhi ve sellem- ile Müezzini Bilâl-i Habeşî -radiyallâhu anh- arasındaki iletişim dilinin önemi hadisler ışığında ele alınacaktır. Konuya Allah Rasûlü’nün müezzinlerinin kısa bir tanıtımının yapılarak başlanması faydalı olacaktır.

1. BİR İMÂM OLARAK HZ. PEYGAMBER VE MÜEZZİNLERİ

İmâm, kelime olarak “öne geçmek, sevk ve idare etmek” manasındadır. Terim olarak “cemaatle kılınan namaza önderlik eden kimse” ve “devlet başkanı” anlamlarını taşır.¹³

Kaynaklarda, Hz. Peygamber’e imamlık yapmayı Cebrâil’in öğrettiği ve onun önce Kâbe’nin yanında, sonraları müşriklerin baskısı sebebiyle Mekke’nin ıssız kesimlerindeki bazı evlerde kendisine tâbi olanlara namaz kıldırıldığı haber verilir.¹⁴ Allah Rasûlü, hicret yolculuğunda Kubâ’da inşa ettirdiği Mescid-i Kubâ’dan, Benî Sâlim yurduna vardığında Cuma namazının farz olması ile birlikte Sâlim b. Avf kabilesine ait namazgâhta, daha sonra da Mescid-i Nebevî’de ve gazveler dolayısıyla farklı mekânlarda imamlık vazifesini sürdürmüştür.¹⁵

Müezzin, kelime olarak “davet eden, namaz vakitlerini bildirmek üzere ezan okuyan, kamet getiren kimse” demektir.¹⁶ Hadislerde bu manada kullanılan ‘müezzin’ kavramı,¹⁷ Kur’ân-ı Kerîm’de de nidâ eden/çağırın şeklinde

¹³ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “İmam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 188.

¹⁴ Küçükbaşçı, “İmam”, 22: 188.

¹⁵ Küçükbaşçı, “İmam”, 22: 188.

¹⁶ Kardaş, v.dğr., *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*. 3: 2040.

¹⁷ Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul:

yer almıştır. (el-Mâî’de 5/59; el-Cuma 62/9; el-A‘râf 7/44; Yûsuf 12/70)¹⁸

Medine’ye hicret ile birlikte sayıları hızla artan Müslümanların namaz vakitlerinden haberdar olmalarını sağlayacak bir uygulama ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Hz. Peygamber’in ashabıyla istişarelerinde çeşitli teklifler gündeme gelmiş, fakat bir karar verilememişti. Daha sonra Allah’ın bir ikramı olarak Abdullah b. Zeyd’e o gece rüyasında öğretilen cümleler ile aranan yöntem bulunmuş oldu.¹⁹ Tevhîdin ilânını, risâletin beyanını ve huzurun/namazın davetini ihtiva eden bu cümleler,²⁰ Hz. Peygamber’in onayı ile “Ezan” hüviyetini kazandı. Ezanı nidâ etmek üzere işaret edilen, Hz. Bilâl de ilk “Müezzin” oldu. Böylece günümüze kadar devam eden “müezzinlik” müessesesi kurulmuş oldu.²¹

İslâm’ın ilk müezzinleri olarak, Bilâl-i Habeşî, Ebû Mahzûre, Abdullah b. Ümmü Mektûm ve Sa‘d b. Âiz zikredilmektedir. “Hz. Bilâl, ve Abdullah b. Ümmü Mektûm’un Medîne’de; Sa‘d’ın Kubâ’da; Ebû Mahzûre’nin de Mekke’de müezzinlik yaptığı belirtilmektedir.”²²

1.1. Bilâl-i Habeşî

Bilâl-i Habeşî, Habeş asıllı bir köledir. Arabistan’da dünyaya gelmiştir. Köle bir ailenin çocuğu olması Bilâl’in de köle olmasını gerekli kılmıştı. Müslümanlığı tercih etmesi sebebiyle efendisi Ümeyye b. Halef’in uyguladığı ağır işkencelerden Hz. Ebûbekir’in onu satın alıp azad etmesiyle kurtulmuştur.²³

İslâm tarihinde ezanın ilk okuyucusu olan Bilâl, her daim Hz. Peygamber’in yakınında yer aldı ve Hz. Peygamber’in bütün seferlerine katıldı. Medîne’de ve Medîne’nin dışına sefere çıktığında müezzinlik görevinde bulundu. Mekke’nin fethedildiği gün Allah Rasûlü’nün isteği ile Kâbe’nin üzerine çıkarak²⁴ Mescîd-i Haram’ın ilk ezanını da o okudu. Böylece Mekke’nin tevhide teslim olduğunu ilan etmek de Bilâl’e nasip oldu.²⁵ Bu aynı zamanda cahiliye toplumunun yanlış adetlerinin de yere vurulmasıydı. Hz. Peygamber, itilen, horlanan ve eşya gibi alınıp satılan bir köleyi/Bilâl’i

Çağrı Yayınları, 1981), “Vuđû”, 5; “Ezân”, 7.

¹⁸ «وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ... أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ...» «... فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ...» «... ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ...»

¹⁹ Buhârî, “Ezan”, 1, 2.

²⁰ Mehmet Akbaş “Asr-ı Saadetin İlk Müezzinleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (Aralık 2014): 2.

²¹ Küçükkaşçı, “Müezzin”, 31: 491.

²² Ömer Sabuncu, “İslâm Tarihinde Ezan’ın Teşrii ve İlk Müezzinler,” *Ortak Dilimiz Ezan*, Editör, Mahmut Öztürk (İstanbul: Nida yayınları, 2018), 22, 23.

²³ Buhârî, “Fezâ’ ilü Aşhâbi’n-Nebi”, 23

²⁴ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk., Habîburrahmân el-A‘zamî (Beyrut: el-Mektebû’l-İslâmî, 1983), “Meğâzî”, 34.

²⁵ Buhârî, “Şalât”, 30.

İslâm'ın en kutsal mekânı olan Kâbe'nin üzerine çıkarmıştı.

Genel kanaate göre Hz. Bilâl, Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra müezzinlik yapmamıştır. Bilâl-i Habeşî altmış küsur yaşında Dimaşk'ta vefat etmiştir.²⁶

1.2. Abdullah b. Ümmü Mektûm

Abdullah b. Ümmü Mektûm, annesine nispetle bu isimi almıştır. Hz. Hatice'nin dayısının oğludur. Mekke'de İslâmiyet'i ilk kabul edenlerden biridir. Hicretten önce Mekke'de Rasûlullâh'a müezzinlik yapan²⁷ Abdullah b. Ümmü Mektûm, Musab b. Umeyr ile Medine'ye ilk hicret edenlerdendir. Kur'ân öğretiminde Musab'a yardımcı olmuş daha sonra Mescid-i Nebevî'de müezzin olarak görevlendirilmiştir. Bilâl daha çok ezan okurken Abdullah b. Ümmü Mektûm da kamet getirmiştir.²⁸

1.3. Sa'd b. Âiz

Sa'd b. Âiz, Hz. Peygamber'in sağlığında Kubâ Mescidi'nin müezzinini olarak görevlendirilmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde Mescid-i Nebevî müezzinini olarak atandı ve böylece Hz. Bilâl'in halefi oldu. Sa'd, Hz. Ömer döneminde de görevini sürdürmüş kendisinden sonra da bu görevi oğulları devam ettirmiştir.²⁹

1.4. Ebû Mahzûre el-Cumahî

Ebû Mahzûre el-Cumahî, Kureyş'in Cumah koluna mensuptur. Ebû Mahzûre künyesiyle meşhur olmuştur. Asıl adının 'Selman', 'Semüre', 'Sümeyr' veya 'Seleme', babasının adının da 'Umeyr' olduğu belirtilmiştir. Mekke'nin fethedildiği yıl Müslüman olmuştur. Ezan okumaya olan isteği ve sesinin de uygun olması nedeni ile Hz. Peygamber, Ebû Mahzûre'yi Mescid-i Harâm'ın müezzinini olarak görevlendirmiştir. Ebû Mahzûre, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın hilafetinin sonlarında ölünceye kadar bu görevi sürdürmüştür. Onun Mescid-i Harâm'daki müezzinlik görevi, kendisinden sonra da bugüne kadar çocuklarının ve torunlarının elinde devam etmiştir.³⁰

²⁶ Mustfa Fayda "Bilâl-i Habeşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 153.

²⁷ Buhârî, "Ezân", 11; Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc Müslim en-Nişâbü'rî el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim*, thk., Halil, Memûn Şeyhâ (Lübnan: Dâru'l-marife, 2005), "Salât", 8.

²⁸ 74; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebevîyye* (Beyrut: Müessesetü'l-maarif, thsz), 531; Abdullah Aydın, "Abdullah b. Ümmü Mektûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 434.

²⁹ İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*: 2. Baskı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 2: 340; Sabuncu, "İslâm Tarihinde Ezan'ın Teşrii ve İlk Müezzinler," 28.

³⁰ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2. Bas-

2. HZ. PEYGAMBER'LE HZ. BİLÂL ARASINDAKİ YAKINLIK

Hiz. Peygamber ile Hiz. Bilâl arasında samimi bir yakınlığın, sevgi ve saygıya dayalı bir birliktelik ve güçlü bir iş birliği olduğu anlaşılmaktadır.

Hiz. Peygamber'e hizmet etmeyi seven Zû Mihmer³¹ anlatıyor: "Bir sefer esnasında dinlenmek üzere yolculuğa ara vermiştik. Rasûlullah'ın onayı ile bekçi olarak görevlendirilmiştim. Fakat uyuya kalmışım. Uyan-
dığımda güneş bir hayli yükselmişti. Dolayısıyla kimse sabah namazına uyanamamıştı. Derken herkes birbirini uyandırdı. Allah Rasûlü de uyandı. "Bilâl'e, 'Su kabında su var mı?' diye seslendi. "Evet, sana kurban olayım Yâ Resûlallah." dedi ve abdest suyunu getirdi. Sonra Bilâl'e ezan okumasını emretti, o da ezan okudu..."³²

Benzer bir yorucu yolculuk da Hayber dönüşünde yaşanmıştı. Ordunun su ihtiyacı vardı. Bir an önce su kaynaklarına ulaşmak için ara vermeksizin yürünmüştü. Kısa bir dinlenme arası vermek zorunlu hal almıştı. Bu defa sabah namazı için 'Ben sizi uyandırırım.' demiş nöbet görevine Hiz. Bilâl talip olmuştu. Fakat o da uykusuna yenik düştü. Hiz. Peygamber namaz vaktinin geçtiğini, Bilâl'in de uyuya kaldığını görünce "Bilâl ne söz vermiştin şimdi ne oldu?" diye seslendi. Daha sonra da "Allah dilediği zaman uytur/ruhlarınızı alır, dilediği zaman da geri verir..."³³ buyurdu.

İlk örnekte Hiz. Peygamber'in uyandıığında aklına gelen ilk isim Hiz. Bilâl olmuştu. Ondandır abdest suyunu sorup, onun da 'Sana kurban olurum' hitabıyla gâyet sevgi dolu bir yaklaşımla karşılık verdiğini görmüştük. İkinci olayda Bilâl'in aldığı görevi yerine getiremediğini sabah namazının vaktinde kılınmasını sağlayamadığını anlıyoruz. Durumdan müteessir olan Hiz. Peygamber, "Bilâl ne söz vermiştin şimdi ne oldu?" diye bir serzenişte bulunmuş vazifesini ihmal etmenin hüznünü yaşayan Bilâl'in bu durumuna da gönlü razı olmamış olacak ki "Allah dilediği zaman uytur/ruhlarınızı alır, dilediği zaman da geri verir..." sözüyle Bilâl'e sahip çıkmış topluluk içerisinde onurunu muhafaza etmiştir.

Hiz. Aişe validemizin beyanına göre bir defasında Hiz. Peygamber, "Ya Aişe! Bu gece Rabbime ibadet için bana izin verir misin?"³⁴ diyerek izin

kı (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l- 'ilmiyye, 1418/1997), 6: 7; Murat Sarıçık, "Ebû Mahzûre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 179; Sabuncu, "İslâm Tarihinde Ezan'ın Teşrii ve İlk Müezzinler," 26; Akbaş "Asr-ı Saadetin İlk Müezzinleri", 4-8.

³¹ "وهو ابن أخي الجاشي" İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcud (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.), 2: 222.

³² "فَقَالَ يَا بِلَالُ هَلْ لِي فِي الْمَيْضَاءِ يَعْنِي الْإِدَاوَةَ قَالَ نَعَمْ جَعَلَنِي اللَّهُ فِدَاكَ فَأَتَاهُ بِوَضُوءٍ فَتَوَضَّأَ لَمْ يَلْتَمِثْ مِنْهُ النَّزَابُ فَأَمَرَ بِلَالًا فَأَذَّنَ ثُمَّ قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَصَلَّى الرَّكْعَتَيْنِ" Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 90.

³³ "...يا بلال! أين ما قلت..." Buhârî, "Mevâkîtu's-Salât", 35; Ebû Abdîrrahman b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "İmâmet", 47.

³⁴ "...يا عائشة ذريني أتعبد الليلة لربي..." İbn Hibbân, *Sahîh*, 2: 386

istemmiş, sonra namaz için kıyama kalktığında sakalları ıslanınca kadar ağlamış, secdeye varınca da gözyaşları secde zeminini ıslatmıştı. Derken yanı üzere uzanmıştı ki ezan okumak üzere Bilâl geldi. Hz. Peygamber'in ağlamasından etkilenmiş ve ağlamasan/üzülmesen anlamında "Senin gelmiş geçmiş günahların bağışlandığı halde niye ağlıyorsun ki?"³⁵ demişti. Hz. Peygamber, Hz. Bilâl'e kayıtsız kalmamış duygularını şu cümlelerle paylaşmıştı: "Bilâl! Nasıl ağlamasam ki? Bu gece bana, 'Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün peş peşe gelmesinde akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.' âyeti indirildi." (Âl-i İmrân, 3/190.) 'Bu âyetleri okuyup da gereği üzerinde düşünmeyenlerin vay hâline!'"³⁶ Bu olay, Hz. Bilâl ile Hz. Peygamber arasındaki sıcak ilişkinin güzel bir örneğidir. Bir tarafta Hz. Peygamber'in ağlamasına hüzünlenen bir gönül, diğer tarafta duygularını müezzini ile paylaşan onu hemdert olmaya değer gören ve sözüne "Bilâl" diye başlayan bir Peygamber bulunmaktadır.

Sosyal olaylar insanların davranışlarından anında çekilip çıkarılmaz. Ancak belirli bir süreçte silinebilirler. Cahiliye toplumu ırkçılığı esas alan bir anlayışa sahipti. Onun etkisinden olacak ki Ebû Zer ile Bilâl arasında bir tartışma yaşanmış,³⁷ Ebû Zer Bilâl'i "Siyah kadının oğlu" sözüyle ayıplamıştı. Bundan çok etkilenen Bilâl, hüznünü Hz. Peygamber'le paylaşmıştı. Hz. Peygamber Bilâl'i teselli etmiş, Ebu Zer'i gördüğünde de "Ebû Zer! Onu annesi sebebiyle mi kınıyorsun? O halde sen, üzerinde câhiliye kalıntıları taşıyan birisisin."³⁸ diyerek uyarılmıştı.

Hz. Bilâl'in hüznünü Hz. Peygamber'le paylaşması ikili arasındaki duygudaşlığın güzel bir örneğidir. Hz. Peygamber'in olayı takip etmesi de Hz. Bilâl'e muhabbetinin bir göstergesidir.

Hadisler, Hz. Bilâl'in Hz. Peygamberle olabildiğince beraber olduğu sonucunu çıkarmamıza sebep oluyor. Örneğin Ebû Huzeyfe Hz. Peygamber'in sıkıldığı anlarda namaz kıldığını bunun için de Bilâl'e "Kalk! Bilâl bizi rahatlat."³⁹ diye Bilâl'den ezan okumasını istediğini rivâyet etmektedir. Bu rivâyet, namaz vakitleri dışında da Hz. Bilâl'in her an Hz. Peygamber'in emrine âmâde olarak yanında, yakınında yer aldığını göstermektedir.

Hz. Peygamber bir bayram namazı sonrası namaza iştirak eden hanımlardan yardım talebinde bulunmuştu. Zeynep es-Sakafî, aile geçimini temin ediyor, evinde yetim çocuklar barındırıyordu. "Bu yaptıkları sadaka yerine

³⁵ İbn Hibbân, *Sahîh*, 2: 386. " ... ففجاء بلال يؤذنه بالصلاة فلما رآه يبكي قال : يا رسول الله لم تبكي ... "

³⁶ İbn Balabân, Ebu'l-Hasan Alâaddin Ali b. Balabân b. Abdullah, *el-İhsân fî takrîbi sahihi ibn Hibbân*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 996), 2: 386.

³⁷ Ebu't-Tayyib Şemsülhak Muhammed b. Emir Ali Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd şerhu sünen-i ebî Dâvûd*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415/1994), 14: 45.

³⁸ " ... يَا أَبَا ذَرٍّ إِنَّكَ أَمْرٌ فِيكَ جَاهِلِيَةٌ ... " Buhârî, "İmân", 22, 30; Müslim, "Eymân", 38.

³⁹ " ... يَا بِلَالُ أَقِمِ الصَّلَاةَ أَرْحَمْنَا بِهَا ... " Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk, Muhammed Nasiruddin Elbânî, (Beyrut: Dâr'u İbnü'l-Hazm, 2005), "Edeb", 78.

geçer miydi?”, “Ayrıca sadaka vermesi de gerekir miydi?” Bu sorularına cevap bulmak üzere Hz. Peygamber’e ulaşmaya çalışıyordu. Aynı düşünce ile Hz. Peygamber’in kapısına varmış olan başka hanım sahâbîler de vardı. Hz. Bilâl, durumu görünce niçin beklediklerini sordu. Hanım sahâbîler sorularını Hz. Bilâl’e belirttiler. Hz. Bilâl de Hz. Peygamber’in yanına girdi ve hanım sahâbîlerin sorularını Hz. Peygamber’e ilettiler. Allah Resûlü şöyle buyurdu: “Onlar hem sadaka hem de sıla-i rahim sebebiyle iki kat ecir kazanırlar.”⁴⁰ Bu örnekte de Hz. Bilâl’in çekinmeden Hz. Peygamber’e arz-ı hal ettiğini ve onun girişimini sonuçsuz bırakmadığına şahit olmaktadır.

Hz. Peygamber ile Bilâl-i Habeşî arasında o kadar derin bir muhabbet vardı ki Hz. Peygamber’in vefatından sonra Medine ona dar gelmişti. Şam’a hicret etmek istemiş fakat Hz. Ebû Bekir izin vermemişti. Bunun üzerine Hz. Bilâl Hz. Ebû Bekir’e, “Eğer beni kendin için satın aldıysan bırakma. Ama beni Allah için satın alıp azad ettiysen Allah aşkına bırak da gideyim.”⁴¹ demişti. Fakat Hz. Ebû Bekir yine de onu bırakmamıştı. Belki de Emîrü’l-Mü’minîn, dostunun yadigârını Medine’de, yanbaşımda tutmak istiyordu. Bilâl’in ısrarlı istekleri Halife Ömer döneminde de devam edince Hz. Ömer izin vermiş o da Şam’a yerleşip orada vefat etmiştir.

3. HZ. PEYGAMBER’İN YAPTIĞI İŞLERE HZ. BİLÂL’İ ORTAK ETMESİ

Ortak etme, herhangi bir şeye katma, yapılan işi paylaşarak el birliği ile yapma, iş birliği yapma anlamlarına gelmektedir.⁴²

Hz. Peygamber’in hayatın çeşitli alanlarında olmakla birlikte özellikle mescîd merkezli faaliyetlerde Bilâl-i Habeşî’yi ön planda tuttuğunu, onunla iş birliği yaptığını görmekteyiz.

Örneğin, Hz. Peygamber, bir Ramazan Bayramı’nda namazın ardından hanımların olduğu bölüme geldi. Amacı hanımları yardım yapmaya teşvik etmektir. Yanında Hz. Bilâl de vardı. Hz. Peygamber hanımlara yardım çağrısında bulundu. Hanımlar yüzüklerini, küpelerini, bileziklerini çıkarıp Hz. Bilâl’in açtığı elbisenin içine atmaya başlamışlardı...⁴³

Bu olay bize Hz. Peygamber’in cami içerisinde yaptığı faaliyetlerde müezzini ile birlikte hareket ettiğini gösteriyor. Allah Rasûlü’nün, ashab-ı kirâmın önde gelenleri ile birlikte hanım sahabilerden yardım talep etmek yerine Hz. Bilâl’i tercih etmesinin mesleki birliktelik açısından ve Bilâl’e değer vermesi yönünden önemli olduğunu düşünmekteyiz. Muhtemeldir

⁴⁰ “... دَخَلَ بِلَالٌ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَأَلَهُ فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَهْمَا أُجْرَانِ أَجْرُ الْقِرَاءَةِ وَأَجْرُ الصَّدَقَةِ... ” Müslim, “Zekât”, 45.

⁴¹ “... إِنَّ بِلَالَ قَالَ لِأَبِي بَكْرٍ إِنْ كُنْتَ إِذَا اشْتَرَيْتَنِي لِنَفْسِكَ فَأَمْسِكْنِي ، وَإِنْ كُنْتَ إِذَا اشْتَرَيْتَنِي لِلَّهِ فَدَعْنِي... ” Buhârî, “Fedâilü Ashâbi’n-Nebî”, 23.

⁴² Kardaş, v.dğr., “Ortak” 3: 2181, 2182.

⁴³ Müslim, “Ideyn”, 99.

ki birlikte bir yardım organizasyonu yapılmış. Namaz öncesi belki günler öncesi bir plan oluşturulmuş ve üzerinde çalışılmış bayram geldiğinde de faaliyet gerçekleştirilmiştir. Anlaşılan o ki hanımları yardıma teşvik için konuşma vazifesini bir imam olarak Hz. Peygamber üstlenmiş, yardımların toplanacağı kumaşı yayma görevi de Bilâl-i Habeşî'ye bırakılmıştır.

Mescid-i Nebevî'de bir Ramazan Bayramı'nda gerçekleştiği anlaşılan bu yardım olayını içeren hadis, Cabir -radiyallahü anh- aracılığı ile bize ulaşan bir başka tarikinde⁴⁴ "Bilâl elbiseyi açmış Hz. Peygamber de Bilâl'in eline/koluna dayanır vaziyette idi."⁴⁵ ziyadesi yer almaktadır. Hadisin ilgili kısmını "Bilâl'in koluna girmişti" şeklinde tercüme etmek de mümkündür. Hz. Peygamber'in müezzini Bilâl'in koluna girmiş olması samimi bir dokunuş, muhabbet dolu ve tevazu içerikli bir davranıştır. Dokunma, bir insana en kısa yoldan 'Sen benim için önemlisin, seni yalnız bırakmayacağım.' mesajını verir. Hiçbir söz bu mesajı dokunma kadar etkili şekilde ifade edemez.⁴⁶ Nitekim sosyal açıdan konumu yüksek olan bir kişinin, daha aşağıda olan birinin omzuna elini koyması hem statü farkı hem de himaye altına alma işareti olarak kabul edilmektedir. Omuza el koymak himaye içerir olmakla birlikte üstenci bir yaklaşım tarafı da bulunmaktadır. Daha çok uzun kisanın, büyük küçüğün, üst altın omzuna el koyar.⁴⁷ Kola girmek ise eşitler arası bir temas şeklidir. O nedenle Hz. Peygamber'in Hz. Bilâl'e dokunma eylemini, yani eline dayanmasını/koluna girmesini, arkadaşvari bir yaklaşım ve içten bir sevgi ile aralarındaki yakınlık duygusunu vurgulaması olarak düşünmekteyiz.

H. Bilâl'in Hz. Peygamber'in her daim yanında ve yakınında yer aldığı bir örneği de şöyledir: Mekke'nin fethini müteakip, Hz. Peygamber, Kâbe'nin hizmetlerini yürütmekte olan Osman b. Talha'ya Kâbe'nin anahtarlarını getirsin diye Hz. Bilâl'i göndermişti.⁴⁸ Anahtar geldikten sonra da Kâbenin kapısını açıp içeriye giren ve kapıyı kapatıp içeride bir saat kadar kalan Hz. Peygamber'in yanında üç kişi daha vardı. Kâbe hizmetlerini yürüten, Osman b. Talha, aileden Üsâme b. Zeyd ve bir de Bilâl-i Habeşî bulunmaktaydı⁴⁹ Daha sonra da Kâbe'ye ilk olarak Abdullah b. Ömer girdi.

⁴⁴ Hadisi/Haberi, sonraki nesillere ulaştıran kişilerin tarihi sırayla yer aldığı, kısım, dinleyiciyi söze/habere ulaştıran kişiler zinciri, bir haberi bize taşıyan farklı yolar. Abdullah Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 10. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 335.

⁴⁵ " وَعَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ ... وَهُوَ يَتَوَكَّأُ عَلَى يَدِ بِلَالٍ وَبِلَالٌ بِاسِطٌ ثَوْبُهُ... " Buhârî, "İdeyn", 19; Müslim, "Salâtu'l-İdeyn", 2.

⁴⁶ Yusuf Macit, "Beden Dili: Hz. Peygamber Örneği", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (Nisan 2012), 40.

⁴⁷ Otto Schober, *Beden Dili*, çev. Süeda Özbet (İstanbul: Arion Yayınları, 1999), 69.

⁴⁸ " ... ثُمَّ أُرْسِلَ بِلَالًا إِلَى عُثْمَانَ بْنِ طَلْحَةَ يَأْتِيهِ بِمِفْتَاحِ ... " Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vakîd el-Eslemî, *Meğâzî*, thk., Marsden Jones (Beyrut: Alemü'l-kütüb, t.y.), 2: 833.

⁴⁹ " ... فَفَتَحَ الْبَابَ ، فَخَلَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَبِلَالٌ وَأَسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ وَعُثْمَانُ بْنُ طَلْحَةَ ، ثُمَّ أَغْلَقَ الْبَابَ ، فَلَبِثَ فِيهِ سَاعَةً... " "

Abdullah, Allah Rasûlü'nün nerede namaz kıldığını merak ediyordu. Merakını gidermek için sorusunu orada ayakta bekleyen Bilâl'e sordu. Bilâl de Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yeri işaret etti.⁵⁰ Hz. Peygamber, o gün öğle vakti geldiğinde de Kâbe'nin damına çıkartmak suretiyle ezanı Bilâl'e okuttu.⁵¹

Bu örneklerde Osman b. Talha'yı çağırarak üzere Bilâl'in görevlendirilmesi, Kâbe'nin içerisine giren üç kişiden birinin Bilâl olması, yine Abdullah'ın Hz. Peygamber'le ilgili bir hususu öğrenebileceği kişi olarak Bilâl'i tercih etmesi, Hz. Bilâl ile Hz. Peygamber arasında nedenli bir yakın ilişki olduğunu göstermektedir. Mekke'nin fethini müteakip, belki de fethin en önemli eylemi olan Kâbe'nin kapısının açılmasında Hz. Peygamber, müezzini Bilâl-i Habeşî'nin önüne kimseyi almamıştır. Kâbenin hizmetçisinin çağrılmasından kapının açılıp içeride kalınmasına kadar yapılan bütün eylemleri Bilâl ile birlikte gerçekleştirmiştir. Kâbenin içerisine aldığı üçüncü kişi olarak da Bilâl'i tercih etmesi imam-müezzin birlikteliği açısından üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir ayrıntıdır. Kâbenin üzerine çıkartılıp ezan okutulması müezzin olması ve sesinin gür olması hasebiyle Bilâl'in görevi olduğu söylenebilir. Fakat Kâbe'nin anahtarlarını getirilmesinde ve Kâbe'nin içerisine girilme hususunda Bilâl'in tercih edilmesinin sebebi mesleki birliktelikten başkası olmasa gerektir.

Dikkatimizi çeken bir diğer örnek de Hamrâu'l-Esed gazvesidir. Hamrâu'l-Esed gazvesi, Uhut Savaşı'nın hemen ardından gerçekleşmiştir. Uhut Savaşı sona ermiş, düşman Uhut'tan ayrılmıştı. Fakat tehlike henüz geçmiş değildi. Düşmanın geri dönmesi muhtemeldi. Bu nedenle Hz. Peygamber sabah namazını müteakip Kureyş ordusunu takip etme kararı almış ve takibin, Uhut Savaşı'na iştirak etmiş gazilerle olacağı talimatını vermişti. Bu tâlimatın muhatabı yine Bilâl-i Habeşî olmuştu.⁵² Olayın ilk bileni ve ayrıntılarına kadar meseleye vakıf olanı Hz. Bilâl'di. Burada da bir sırra ve istihbari bir eyleme Hz. Bilâl'in ortak edildiğini verilen talimatla ikinci adam konumuna yükseltildiğini düşündüğümüzü belirtmek isteriz.

Hz. Peygamber döneminde hazinenin en önemli geliri ganimet mallarına dayanıyordu. Ganimet mallarının taksimi Enfal Suresinde "...ganimet olarak ele geçirilenlerin beşte birinin Allah'a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara..." ait olduğu belirtilmişti. (el-Enfal 8/41.) Bu nedenle bu malların muhtaçlara dağıtımı konusunda Allah Rasûlü acele davranıyordu. Bir keresinde ganimet mallarının dağıtımında geç kalındığını görmüş, yine Bilâl'e ganimet mallarının taksimatı yapılması

Buhârî, Salât, 8, Megâzî, 50; Müslim, "Hac", 389.

⁵⁰ "... فَكَانَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ أَوَّلَ مَنْ دَخَلَ ، فَوَجَدَ يَدَا بِلَالٍ وَرَاءَ الْبَابِ قَائِمًا ، فَسَأَلَهُ أَيْنَ صَلَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَشَارَ لَهُ إِلَى الْمَكَانِ الَّذِي صَلَّى فِيهِ ..."

Buhârî, "Megâzî", 50, "Cihâd", 127.

⁵¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1: 846.

⁵² Vâkîdî, *Meğâzî*, 1: 334.

talimatını vermiş, mallar hak sahiplerine ulaştırılmadan evine dönmeyeceğini belirtmiş ve geceyi mescitte geçirmişti. Sabahleyin Bilâl'in gerekeni yaptığını öğrenince de çok mesrur olmuştu.⁵³ Bir başka zaman da mücahitlerin yanlarında bulunan ganimetlerin bir araya toplanması hususunda Hz. Bilâl'e görev vermiş⁵⁴ hatta elindeki ganimeti getirmekte geç kalan bir sahabiden, getirdiğini kabul etmemiş “artık sen ahirette getirirsin” demişti.⁵⁵

Bu örneklerde de görüldüğü gibi Hz. Peygamber, Hz. Bilâl'e güvenmiş, en önemli işlerden birisi olan mali konularda ona görev vermiş ve iş yükünü onunla paylaşmıştır. Bilâl'in de verilen görevleri yüksünmeden hakkıyla ve gece gündüz oluşuna bakmadan ivedilikle yerine getirdiğini görmekteyiz. Bilâl aracılığı ile gelen çağrılara da ashabın koşulsuz itaat ettiğini izlemekteyiz.

Medine'ye gelerek Hz. Peygamber'le görüşen kişi ya da hey'etlerin istisnalar dışında hemen hepsi İslâm ile şereflenerek memleketlerine dönüyorlardı. Hz. Peygamber Medine'den dönen hey'etlerin bilâistisna hepsine hediyeler verilmesini emrederdi. Bu konuda da Hz. Bilâl'in aktif olarak görevlendirildiğini görmekteyiz. Mescid'in bitişiğindeki devlet hazinesinin yönetimini Hz. Peygamber Hz. Bilâl'e vermişti. Hz. Bilâl hediyeleri hazineden temin eder, hazinede bir şey yoksa borç toplamaya başvururdu. Daha sonra da gelen yardımlardan borçları karşılardı.⁵⁶

Müezzin-imam birlikteliği açısından üzerinde durulması gereken bir başka örnek şöyle cereyan etmiştir. Medine'nin iki büyük kabilesi Evs ve Hazreç arasında öteden beri devam eden bir husumet vardı. Hicreti müteakip bu husumet İslâm kardeşliği ile son bulmuştu. (Enfal, 9/63.) Evs kabilesinin kollarından Amr b. Avfoğulları, Medine yakınında Kuba'da ikamet etmekteydiler. Allah Rasûlü Amr b. Avfoğulları'nın aralarında kavga varan bir tartışma olduğu haberini almıştı.⁵⁷ Durumu yerinde çözüme bağlamak üzere Medine'den Kuba'ya hareket etti. Medine'den ayrılırken Bilâl'i yanına çağırdı ve ona, “İkindi namazına yetişemezsem Ebûbekir'e haber ver, namazı o kıldırın.”⁵⁸ dedi. Bilâl de öyle yaptı. Hz. Peygamber, Kuba'dan döndüğünde namaza yetişti her ne kadar namaza devam etmesini işaret ettiyse de Hz. Ebubekir imameti bırakınca namazın kalan kısmını da kendisi tamamladı.

Bu olayda Hz. Peygamber'in son anda da olsa namazı bir nevi imam

⁵³ Ebû Dâvûd, “İmâre”, 33, 35.

⁵⁴ “... كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَصَابَ غَنِيمَةً أَمَرَ بِلَالًا فَنَادَى فِي النَّاسِ فَيَجِيبُونَ بِغَنَائِمِهِمْ...” Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 134.

⁵⁵ “... كُنْ أَنْتَ تَجِيءُ بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَلَنْ أَقْبَلَهُ عَنْكَ...” Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 134.

⁵⁶ Mustafa Ağırman, *Hz. Muhammed (s.a.v.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 1997), 165.

⁵⁷ Nesâî, “İmâmet”, 15.

⁵⁸ “ يَا بِلَالُ إِذَا حَضَرَ الْعَصْرُ وَلَمْ آتِ فَزُرْنَا بِكَرٍ فَلْيَصِلْ بِالنَّاسِ ” Nesâî, “İmâmet”, 15.

olarak görevli olduğu Mescîd’i Nebevî’ye yetişme gayretini görüyoruz. Görev mahallinden ayrılırken yerine bir sorumlu bırakma arayışına şahit oluyoruz. Yerine birini bırakırken de Hz. Bilâl’i öne çıkardığını görevleri yönelendirmek üzere yetkilendirdiğini/destek aldığını öğrenmiş oluyoruz. Hz. Bilâl’e “Hz. Ebû Bekir’e haber ver” demek yerine kendisi bizzat Hz. Ebû Bekir’e bunu söyleyebilirdi. Fakat öyle yapmamış müezzininin söylemesini tercih etmiştir. Buradan anlaşılan odur ki görevden ayrılma durumunda müezzinle koordine olmak ve şartları zorlayarak görev mahalline yetişmeyi dert edinmek gerekmektedir.

Hz. Peygamber ile Hz. Bilâl arasındaki sıcak ilişkiyi, birlikte iş yapma özelliğini gösteren başka bir örnek şöyledir: Ashâb-ı Kirâmdan ihtiyacı olanlarla ilgili bir haber bir istek Hz. Peygamber’e ulaştığında Hz. Peygamber’in bu ihtiyacı karşılamak üzere zaman zaman borç aldığı bunun için de Bilâl’i görevlendirdiğini görmekteyiz.⁵⁹ Hz. Bilâl’in görevlendirilmesi, Hz. Peygamber’in Bilâl’e kefil olması ve borç verenlerin tereddüt etmeden Bilâl’in isteklerini yerine getirmesi üzerinde düşünmek gerekir.

Bu durumdan, caminin gelir gider işlerinin -imam-müezzin- her iki görevlinin bilgisi ve birlikteliği dâhilinde yürütülmesi gerektiği değerlendirilmesine varılabilir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bazı ihtiyaçların çözümü camiden, cami görevlilerinden beklenmektedir. Problemlerin çözümünde ya da hareket merkezi cami olan bütün projelerde Hz. Peygamber ashâbı kiramdan bir başkası ile de yoluna devam edebilir, Bilâl’e ‘senin işin vakti geldiğinde ezanını okumak, kaametini getirmek’ diyebilirdi. Fakat o öyle yapmamış müezzinini geri plana atmamıştır.

Hz. Peygamber’in Hz. Bilâl’le bütünleştiğinin birçok örneği günümüze kadar ulaşmıştır. Örneğin; Mekke’nin fethinden tedirginlik duyan çevre kabilelerden Hevâzin ve Sakif kabilesi güç birliği yapmış Mekke’yi yeniden ele geçirmeyi planlamışlardı.⁶⁰ Durumu haber alan Hz. Peygamber, gerekli hazırlıkların yapılması emrini verdi. Hazırlıklar tamamlanınca da Hz. Bilâl’e “Kalk Ya Bilâl” dedi. Hz. Bilâl, “Başım üstüne canım sana feda” diyerek derhal kalktı. “Atımı benim için eyerle” dedi. Hz. Bilâl Hz. Peygamber’in isteği üzere atını hazırladı.⁶¹ Böylece Huneyn Savaşı olarak tarihe geçen bu savaşa doğru İslâm ordusu yola koyuldu. Burada da ilk adımı birlikte atan iki kişi vardı. Biri Allah’ın elçisi aynı zamanda Mescîd-i Nebevî’nin imamı Hz. Muhammed -sallahü aleyhi ve sellem- diğeri de Allah Rasûlü’nün müezzini, Seyyidü’l Müezzinin Bilâl-i Habeşî -radiyallahü anh- idi.

Bu örnekte görüldüğü gibi yapılmasını istediği bir işle ilgili olarak Hz.

⁵⁹ Ebû Dâvûd, “İmâre”, 33-35

⁶⁰ Buhârî, “Meğâzî”, 57.

⁶¹ “... قَالَ ” يَا بِلَالُ فَمُ ” ... فَقَالَ لَبَّيْكَ وَسَعْدَيْكَ وَأَنَا فِدَاؤُكَ فَقَالَ ” أَمْرٌ لِي الْفَرَسُ... ” Ebû Dâvûd, “Edeb”, 154-15.

Peygamber'in gözü ilk önce Hz. Bilâl'i görmektedir. Kişi sevdiğinden talepte bulunur. Aynı zamanda yine sevgiliden talep gelmesi beklenir. Hz. Peygamber, ashab-ı kiramdan kime baksa elbette her biri "Annem baba sana feda olsun" diyerek koşacaktır. Fakat Bilâl'i tercih etmesi ona ayrıca bir değer verdiğinin, onun duygularına kıymet verdiğinin bir göstergesi olarak düşünülmelidir.

Hz. Peygamber tercihlerini his ve heyecanla yapmamıştır. O aklı-selim ile düşünerek ve insanların bilgi birikimlerini de kullanarak hareket etmiştir. Asr-ı Saadet'te bunun pek çok örneği vardır. Şu hâlde, din görevlisi, his ve heyecanı ile değil, akıl ve mantığıyla hareket ettiği sürece, insanları bir amaç etrafında kenetleyebilecektir. Bu durum bize şunu açıkça göstermektedir ki, her konuda olduğu gibi iş arkadaşlığı konusunda da örnekleri Hz. Peygamber'den aldığımız sürece sağlıklı bir sonuca ulaşabileceğiz.⁶²

4. HZ. PEYGAMBER'İN HZ. BİLÂL'E TALTİFLERİ

Taltif, iyilik ederek gönül alma, hoş davranma, iltifat etme anlamlarına gelmektedir.⁶³ Hz. Peygamber'in ashabının tamamına hoş davrandığı muhakkaktır. Fakat ashabı kiramdan bazılarına daha özel ilgi ve alaka gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu manada Bilâl-i Habeşî'nin de müstesna bir yeri olduğuna şahit olmaktadır.

Hz. Peygamber'in müezzinliğin mana ve mahiyetinin ne denli önemli olduğunu ifade eden çok sayıda hadis-i şerif bulunmaktadır. Bu hadislerin genelde müezzinliği özelde de müezzinlikle özdeşleşmiş olan Hz. Bilâl'i taltif ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü müezzin denince gözler Hz. Bilâl'e çevrilmektedir.

Ebû Hüreyre anlatıyor. Resûlullah şöyle buyurdu: "İnsanlar ezandaki ve birinci saftaki sevabı bilselerdi, ezan okumak ve birinci safta yer almak için aralarında kura çekmekten başka bir yol bulamazlar ve sonunda kura çekerlerdi..."⁶⁴, "Müezzin, sesini ulaştırmak için ne kadar güç sarf ederse o kadar bağışlanır. Kuru ve yaş ne varsa hepsi onun lehine şahitlik eder."⁶⁵, "Müezzini işiten hiçbir cin, insan, ağaç, taş yoktur ki kıyamet günü onun lehine şahitlik etmesin."⁶⁶, "...Müezzin kendisine güvenilen kimsedir..."⁶⁷,

⁶² Altuntaş, "Din Görevlilerinin İşlevsel Açından İletişim Metodları", 51.

⁶³ Kardeş, v.dğr., "Taltif", 4: 2746.

⁶⁴ " ... لَوْ يَعْلَمُ النَّاسُ مَا فِي النِّدَاءِ وَالصَّغْفِ الْأَوَّلِ ثُمَّ لَمْ يَجِدُوا إِلَّا أَنْ يَسْتَهْمُوا عَلَيْهِ لَاسْتَهْمُوا... " Buhârî, "Ezân" 9, 32, "Şehâdât" 30; Müslim, "Salât", 129; Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünenü'l-Tirmizî*, thk., Beşşâr b. Avvâd, (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1996), "Mevâkîf", 52; Nesâî, "Mevâkîf", 22, "Ezân", 31..

⁶⁵ " ... الْمُوَذِّنُ يُعْفَرُ لَهُ مَدَى صَوْتِهِ، وَيَشْهَدُ لَهُ كُلُّ رَطْبٍ وَيَابِسٍ... " Ebû Dâvûd, "Salât", 31.

⁶⁶ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen*, thk, Muhammed b. Sâlih Râcî, (Riyâd: Beytü'l-efkârî'd-düveliyeye, thsz.), "Ezân", 5.

⁶⁷ " ... وَالْمُوَذِّنُ مُؤْتَمَنٌ... " Tirmizî, "Salât", 39.

onaylanmış ve Bilâl'in sözü ezanın bir cüzü olarak ölümsüzleştirilmiştir. Bu vakıadan da çıkarılacak çok anlamlar dersler bulunmaktadır. Hz. Peygamber, bir hayli ileri bir tercih olan bu vakıada Hz. Bilâl'e "ezana ilavede ya da bana hatırlatmada bulunmak senin ne haddine" dememiştir. Bu bir işi birlikte yürütenler doğruya yönlendirme adına birbirlerine yol göstermeleri ve muhatap oldukları dikkat çekici uyarılara yüksünmeden olumlu cevap vermeleri gerekliliğini ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Cami görevlileri olarak imamlar ve müezzinler, huzurlu bir ibadet için camide sükûneti temin etmeye gayretle yersiz konuşmalara müdahale ederken aslında birbirlerine karşı olumsuz tutum ve davranışlarının, camideki iletişimi engelleyen ve sükûneti/mehâbeti yok etmek gibi ağır sonuçları olduğunun ve daha ciddi bir gürültü oluşturduğunun farkında olmalıdır.

İmam ve müezzin ilişkisi cemaatten gizli kalmaz. İlişkinin güzel olması cemaatin, camiye bağlılığını olumlu yönde etkileyecek, din görevlileri hakkında pozitif kanaate sahip olmasını sağlayacak ve cemaatin İslâm ile münasebetinin kavi hale gelmesine katkı sağlayacaktır. Aksi durumda cami-cemaat, cemaat-din görevlisi, cemaat-din ilişkisinin zayıflamasına sebep olabilecektir.

Hz. Bilâl, cami içinde ve dışında, sosyal işlerden ekonomik işlere kadar olabildiğince Hz. Peygamberle beraber hareket etmiş, kendisinden beklenen görevleri kusursuz olarak yerine getirme gayretinde olmuştur. Hz. Peygamber cami içinde ve cami dışında yaptığı faaliyetlerde Hz. Bilâl'in aktif olarak görev almasını sağlamış ve Bilâl'i ön planda tutmuştur. Arkadaşına sevgiyle yaklaşmış ailevi bir yakınlık göstermiştir. Bilâl'e değer vermiş, onu onurlandırmış çok az kişiye nasip olacak taltiflerle ona iltifat etmiştir. Öyle ki aradaki yakınlık yaşanan hüzünlerde biri diğerine hemdert olma noktasına ulaşmıştır. Bir ekşiği olduğunda da Hz. Bilâl'in toplum içerisinde mahcup olmasına engel olacak bir yaklaşım sergilemiştir.

Hz. Bilâl de Hz. Peygamber'in emrine amade bir şekilde "Allah Rasûlü benden bir şey istese de yapsam" diyerek adeta Hz. Peygamber'in gölgesi olmuştur. Hz. Peygamber "Ya Bilâl!" dediğinde de sözü daha ağızdan çıkar çıkmaz "Başım üstüne canım sana feda" diyerek derhal harekete geçmiştir.

Hz. Peygamber, Hz. Bilâl örneğinde olduğu gibi, imam ve müezzinler en azından cami merkezli olarak yapılacak faaliyetlerde birlikte hareket etmeli, birbirlerine sürekli destek olmalı, samimi bir diyalog geliştirmeli, sevgi ve saygıya dayalı bir ilişki içerisinde olmalıdır. Teşvik edici, taltif edici bir üslupla birbirlerini motive etmeli, cemaatin huzurunda ya da cemaatin gıyabında biri diğerini onurlandıracak bir yaklaşım içerisinde bulunmalı ve gönül alıcı bir dil kullanma gayretinde olmalıdır.

Hz. Peygamber-Hz. Bilâl arasındaki iletişim özelde imam-müezzin ge-

nel olarak da diğer meslek gurupları açısından bir üsve-i hasenedir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şuayb el-Arnaûdî - Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesü'r-Risâle, 1416.

Ağırman, Mustafa. *H. Muhammed (s.a.s.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*. İstanbul: Ravza Yayınları, 1997.

Akbaş, Mehmet. "Asr-ı Saadetin İlk Müezzinleri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 19/2 (Aralık, 2014): 1-17.

Altuntaş, Halil. "Din Görevlilerinin İşlevsel Açısından İletişim Metodları". *Diyanet İlmi Dergi*. 44/1 (Mart 2008): 47-78.

Askalânî, İbn Hacer. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. 2. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.

Aydınlı, Abdullah. "Abdullah b. Ümmü Mektûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 434-435. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Aydınlı, Aydınlı. *Hadis İstihlaları Sözlüğü*. 10. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Şemsülhak Muhammed b. Emir Ali. *Avnü'l-Ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. 1415/1994.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Cebeci, Suat. "Din Eğitimi ve Din Hizmetlerinde İletişim", *Din Eğitimi ve Din Hizmetlerinde Rehberlik*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.

el-İsfehanî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfîyâ*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.

el-Kuşeyrî, Ebu'l-Hüseyin b. el- el-Haccâc Müslim en-Nisâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. Thk. Halîl Memûn Şeyhâ. Lübnan: Dâru'l-Marife, 2005.

Dârîmî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl. *Sünenü'd-Dârîmî*. Thk. Hüseyin Selim Esed. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.

Erol, Eren. *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*. İstanbul: Beta Yayınları, 1998.

Ebü Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Thk. Muhammed Nasiruddin el-Elbânî. Beyrut: Dâr'u İbnü'l-Hazm, 2005.

Fayda, Mustafa. "Bilâl-i Habeşî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Gül, Şirin. "Davranış Bilimleri Açısından Etkileyici İletişim ve Unsurları", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu*. Ed. İsmail Derin. 177-192. Ankara: DİB Yayınları, 2013.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, el-Kazvîni. *Sünenü İbn Mâce*. Thk. Muhammed b. Sâlih Râcî, Riyâd: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye,

thsz.

İbn Balabân, Ebu'l-Hasan Alâeddin Ali b. Balabân b. Abdullah. *El-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 996.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Musannef*. Thk. Habîburrahmân el-A'zamî. Beyrut: El-Mektebü'l-İslâmî, 1983.

İbnü'l-Esîr. *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*. Thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, thy.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik. *es-Sîretü'n-Nebevîyye*. Beyrut: Müessesetü'l- Maarif, ts.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l- 'İlmiyye, 1418/1997.

Keyifli, Şükrü. "Cami İçî Din Eğitimi ve İletişim Süreci Olarak Hutbeleler". *EKEV Akademi Dergisi*. 17/55. (Haziran, 2013), 71-88.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "İmam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 188-190 İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Müezzin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 491-496 İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kardaş, Nevin – Önen, Salih – Duman, Mesut- Fidan, Ahmet. *Örneklerle Türkçe Sözlük*. Ankara: Millî Eğitim Basımevi Yayınları, 1979.

Koç, Ahmet. *Din Eğitiminde Etkili İletişim*. Rize: STS Yayınları, 2010.

Macit, Yusuf. "Beden Dili: Hz. Peygamber Örneği". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 1/1 (Nisan 2012), 29-44.

Nesâî, Ebû Abdîrrahman b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Sabuncu, Ömer. "İslâm Tarihinde Ezanın Teşrii ve İlk Müezzinler." *Ortak Dilimiz Ezan*. Ed. Mahmut Öztürk. İstanbul: Nida Yayınları, 2018.

Sarıcık, Murat. "Ebû Mahzûre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 179-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Schober, Otto. *Beden Dili. Terc. Süeda Özbirt. İstanbul: Arion Yayınları, 1999.*

T. C. Diyanet İşleri Başkanlığı, "Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevlerihakkında Kanun". Erişim: 21.08.2019. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.633.pdf>

Tayfun, Recep. *Etkili İletişim ve Beden Dili*. Ankara: Nobel Yayınları, 2007.

Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. Sünenü't-Tirmizî. Thk. Beşşâr b. Avvâd, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî. 1996.

Vakîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakîd el-Eslemî. *el-Meğâzî*. Thk. Marsden Jones. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, ts.